M.MAMBETULLAEVTIŃ GÁWİR QALA ESTELİGİNDEGİ ALIP BARĞAN İZERTLEWLERİ HAQQINDA

Sultaniyazov A.Q.
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
"Arxeologiya" qánigeligi 2-basqısh magistrantı

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Xojeli rayonı orayınan 5-6 kilometr qubla-batısta Ámiwdárya deltasınıń eń joqarı bóliminde Mizdaqqan arxeologiyalıq kompleksinde Gáwirqala qalashası jaylasqan. Mongollar basqınshılığına shekem Ámiwdárya óziniń tiykarğı suwın Aral teńizine quygan, XIII ásirdiń 20-jıllarında bolsa dárya ağısı batısqa, Kaspiy tárepke burılgan bolsa, XVI ásir aqırlarına kelip dárya suwları jáne Aral teńizine quyila baslagan.[7.Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. ЗКВ, т.5. Л., 1930, стр.552.]

Áyyemgi Mizdaxkan topografiyası haqqındağı dáslepki maǵlıwmatlar ilimiy ádebiyatlarda 1930-jılı payda boldı. Bul A.YU.Yakubovskiy tárepinen estelikte eki ret (1928 hám 1929-jıllarda) ótkerilgen qısqa múddetli tekseriwlerden keyin júz berdi.[7.Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. ЗКВ, т.5. Л., 1930, стр.552.] Izertlewshi estelik topografiyasının uliwma sipatlamasın berip, toplangan materiallardı analizlew tiykarında estelik xronologiyasın dúziwge háreket etedi. A.YU.Yakubovskiy jumıslarınıń eń áhmiyetli nátiyjesi sıpatında V.V.Bartold alǵa súrgen boljawdı dálillewi múmkin. Bul boljaw orta ásir arab tilindegi geografiyalıq ádebiyatlarda bir neshe márte tilge alınǵan áyyemgi Mizdaxkana qalası hám usı atamadağı rustoktıń áyne Gáwirqala esteligi menen baylanıslı ekenligin kórsetetuǵın edi.[1.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1. М., 1963, стр.204.]

1946-jılı estelik SSSR Ilimler akademiyasınıń S.P.Tolstov basshılığındağı Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspediciyası tárepinen tekserilgen. 1962, 1964-1965-jılları Mizdaxqan V.N.Yagodin basshılığında stacionar túrde úyrenildi. Bul izertlewler dawamında V.N.Yagodin áyyemgi Mizdaxkan topografiyası boyınsha jańa maǵlıwmatlar aldı, atap aytqanda, qala nekropoli anıqlandı, qazıwlar ótkerilip, esteliktiń ayırım bólimleri kartaǵa túsirilgen.

1966-jılı injener-geodezist N.I.Igonin hám arxeolog V.N.Yagodin tárepinen áyyemgi Mizdakxannıń pútkil kompleksi planlı aerofotosúwretke alıngan. Usı súwretke alıw materialları tiykarında esteliktiń topografiyası tolıq ashıp berilgen, onıń ayırım obektleri birinshi márte deshifrovka etilip, áemgi Mizdaxkan kompleksiniń ulıwma rejesi dúzilgen.

Aldınǵı jıllardağı jumıslar tek ǵana jeke faktlerdi toplawdan ibarat bolıp, Mizdaxqan qala esteliginiń mádeniy qatlamlarınıń xronologiyalıq izbe-izligin jaratıw imkaniyatın bermegen edi. Sol sebepli, 1962-jılı V.N.Yagodin[6.Ягодин В. Н. К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана // Сб. «История, археология и этнография Средней Азии». — М.: изд. «Наука», 1968. — С 192 с.] hám 1995-2021-jılları Qaraqalpaq mámleketlik universiteti arxeologları (M.Mambetullaev, M.Turebekov hám F.Utepbergenov) tárepinen Gáwirqalada tórt qazıw hám bir shuurf ótkerildi. Bul izertlewlerdiń maqseti mádeniy qatlamlardıń ulıwma qalıńlığın materik betine shekem anıqlaw hám esteliktiń tómengi qatlamlarınan eń áyyemgi materiallardı alıw edi.

XX ásirdiń 90-jılları basında Arqa-shigis múyesh minarasınıń qublasında M.M.Mambetullaev tárepinen II-qazıw jumısları alıp barıldı (ólshemi 3x34 m), nátiyjede 4 bólme hám transheya (ólshemi 9x3 m) ashıldı. Transheya hám qazıwlar qala diywallarınıń áyyemgi hám erte orta ásirler qurılıs

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

materialların anıqladı. Atap aytqanda, joqarı qatlamlarda qurılıs materialı sıpatında shiyki gerbish (32x32x7; 33x34x8; 35x36x10 sm) hám paxsa blokları qollanilgan.[4.Мамбетуллаев М.М. Отчет о раскопе на крепости Гяур-кала хранится на кафедре «Истории» НГПИ.Нукус, 1990.С.2-3.]

1992-jili Gáwirqaladağı I-qazıwda zoomorf saplı ıdıs bólegi tabıldı (1-súwret, 1). Fragmentlerge qaraǵanda, bul qızıl ılaydan islengen, denesi isip ketken gúze bolsa kerek. Ídıs sapalı ılaydan tayarlanǵan. Singan jeri pushti rende, keramika tıgız, bir tegis pisken, sırtqı tárepi qızıl angob penen qaplangan, onińústine jolaq-jolaq sayqal berilgen. Dáste derlik saqiyna formasında bolip, kese kesimi úshmúyeshlik. Onıń joqarı bólimi cilindr tárizli bórtpe menen tamamlanadı. Ósimteniń ushları sınǵan. Tutqish penen ósimte arasına qulaq tárizli eki kishi bórtpe jaylastırılgan. Dástedegi haywan búkir arqalı, oval kózli hám tórt ayaǵı keń jayılgan halda súwretlengen. Aldıńǵi jup ayaqları biraz aldıǵa sozilgan. Artqı jubı bolsa sál keyin ısırılǵan. Biraq, ayaqlarınıń tómengi bólimi pıshıq pánjelerine uqsaydı, quyrıǵı joq. Haywanniń uzınlıǵı 6,8-7 sm, biyikligi 5 sm (gúlal gúzeniń zoomorf tutqasınıń sızılması). Qazılmanıń VIII yarusınıń ortasında tórtinshi qurılıs qatlamına tiyisli tutqısh tabıldı. Bul qatlam materialları eramızdan aldingi II ásirden eramızdıń III ásirine shekemgi dáwirge tiyisli. Gúze sabı VIII yarustıń orta qatlamınan tabılǵanı ushın, ol biziń eramızǵa shekemgi I ásirden biziń eramızǵa shekemgi II ásirge tiyisli. Gúze tutqasındağı janıwar doǵızǵa uqsaydı, tumsıǵı uzın hám sozılmalı, arqasında bórtip shıqqan tóbesi bar. Bul ıdıstı soqqan usta haywanniń ózine tán qásietlerin júdá názik abaylaǵan. Músinsheni islewde ol haywanniń hár bir ayrıqsha belgisin naturalistik tárizde súwretlewdi emes, al doǵızdıń ulıwma kelbetin jaratıwdı maqset etken. Doǵızdı súwretlew bolsa, ulıwma Xorezm kórkem ónerine tán edi. B.e.sh. IV-III ásirlerde xorezmli ustalar ıdıslardıń dástelerin arıslan súwreti menen bezegen[2.Воробьева М.Г. Изображение львов на ручках сосуда из Хорезма//Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып.30, М.,1958.].

Usınday dásteler eramızdıń I-III ásirlerinde Qawınshı mádeniyatı materiallarında da keń tarqalǵan, biraq bul jerde tiykarınan qoshqar súwreti ústinlik etedi.[3.Григорьев, Г. В. Каунчи-тепе (раскопки 1935 г.) / Г. В. Григорьев. – Т.: Изд-во АН СССР, 1940]. Orta Aziyadan tısqarıda zoomorf dastalar b.e.sh. I ásirden b.e.sh. I ásirge shekem Arqa Kavkaz, Qırım hám Tómengi Volga boyı sarmatlar dáwiri mádeniyatlarında keń qollanılgan.Tabılgan ayırım tutamlarda dóńki kesim betinde gorizontal kesim hám onin ústinde eki shuqirsha kózge taslanadı. Bálkim, bular awız hám murın tesiklerin bildirgen. K.M.Skalon bunday dásteler tiykarında doǵız obrazı jatıwı múmkin, degen pikirdi bildirgen. 1930-jılı Kerch yarım atawınıń qubla-shıǵıs bólimindegi Qız awıl janındağı qoyımshılıqtan tabılǵan gúzelerdiń tutqalarında arqası búkir, tumsıǵı uzın hám tórt ayaǵı keń jayılǵan doǵızdıń háykeli súwretlengen.[5.Скалон, К. М. Указ. соч. – Табл. 3.]

Tap sonday doǵız músinli gúze dástesi Evpatoriya átirapındağı Chayka esteliginen de tabılǵan. Astraxan wálayatınıń Kosika awılındağı sarmat qábirinen bolsa doǵız tárizli tutqıshları bar gúmis qadah tabılǵan.

Barlıq doǵız tárizli tutqishlarga iye bolgan Kerch ıdısları K.M.Skalon tárepinen eramızǵa shekemgi I ásirden eramızǵa shekemgi II ásir dep belgilengen. Keltirilgen maǵlıwmatlardan kórinip turǵanınday, bul syujettiń qáliplesiwi hám rawajlanıwı tiykarınan Shıǵıs Qırım hám Arqa Kavkaz aymaǵında júz beredi. Kuban boyı hám Don boyı aymaqlarınan tabılǵan haywan kórinisindegi gúlal qollar izertlewshiler tárepinen sarmatlar hám sarmat mádeniyatına tiyisli dep kórsetilgen. Bul aymaqlarda sharwashılıq penen shuǵillangan sarmat xalqı ıdıslarga tek gana qoshqar emes, al doǵız súwretin de salgan. Ídıstıń tutqasına jaylastırılǵan haywan súwreti tumar wazıypasın atqarǵan bolıp, ıdıs ishindegi zatlardı jawız kúshlerden qorǵawı kerek edi. Solay etip, eramızǵa shekemgi I ásirden

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

eramızdıń III ásirine shekemgi dáwirde sarmat qáwimleri arasında keń tarqalǵan haywan súwreti túsirilgen ıdıs dásteleri áyne usı dáwirde Aralboyında da payda bolǵan. Mizdaxkan qalası qarabaqanalarında haywan kórinisindegi tutqannıń tabılıwı Tómengi Volga boyı hám Qubla Aralboyınan kóshpeli sarmat xalqınıń bul jerge keliwi menen túsindiriw múmkin. Ilimiy ádebiyatlarda Volga boyı hám Aral boyı sarmatları menen Xorezm xalqı arasındaǵı baylanıslar bir neshe márte atap ótilgen. Bunnan tısqarı, eramızǵa shekemgi II ásirden baslap Orta Aziyanıń shól xalqı arasına sarmat xalqınıń kirip keliw procesi kúsheygenligin baqlaw múmkin. Arqa-batis hám Qubla-batis Xorezmniń shetki aymaqlarında jasawshı kóshpeli qáwimler Xorezm qalaları xalqı menen turaqlı baylanısta bolganlıǵı tábiyiy. Bunda, shól xalqınıń belgili bir bólimi otırıqshilasıp, jergilikli xalıq arasına sińisip ketken. Nátiyjede olar ózleri menen birge jerlew máresiminiń baǵdarlamaları[6.Ягодин, В. Н. К вопросу о связях Хорезма с Поволжьем и Приуральем в первой половине И тысячелетия н. э. // Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1971. – Т. 4. – С. 103.] menen birge alıp kelingen hám Mizdaxkan materiallarında sáwlelengen ıdıs formaları, bezew usıllarında onıń ayırım ózine tán ózgesheliklerin kóriw múmkin. Aralboyı regionındaǵı mádeniyatlardıń óz-ara qatnasıqları hám bir-birine tásirin tek ǵana áyemgi shól xalıqlarınıń quramalı tariyxıy táǵdirin anıqlaw, olardıń diyqanshılıq úlkeleri menen baylanısların baqlaw arqalı ashıp beriw múmkin. Kóshpeliler otırıqshı mádeniyat jetiskenliklerinen paydalangan, olardı basqa jerlerge tarqatqan hám óz tásirleri menen bayıtqan.

Ulıwma alǵanda, barlıq material biziń eramızǵa shekemgi IV-II ásirlerge tiyisli bolǵan Qubla Xorezmnen tabılǵan uqsas úlgiler tiykarında turaqlı kompleksti quraydı.

Paydalanilgan adebiyatlar:

1. **Бартольд В.В.** Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1. М., 1963, стр.204.
2. **Воробьева М.Г.** Изображение львов на ручках сосуда из Хорезма // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып.30, М.,1958.
3. **Григорьев, Г. В**. Каунчи-тепе (раскопки 1935 г.) / Г. В. Григорьев. – Т.: Изд-во АН СССР, 1940
4. **Мамбетуллаев М.М.** Отчет о раскопе на крепости Гяур-кала хранится на кафедре «Истории» НГПИ. Нукус, 1990.
5. **Скалон К.М.** Указ. соч. – Табл. 3.
6. **Ягодин В.Н.** К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана // Сб. «История, археология и этнография Средней Азии». — М.: изд. «Наука», 1968. — С. 192.
7. **Якубовский А.Ю.** Городище Миздахкан. ЗКВ, т.5. Л., 1930, стр.552.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.